

Олександр СОЛОВЙОВ
Луцьк

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ВОЛИНИ ТА ДУХОВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ КРАЮ (1900 – 1914 рр.)

Процес формування інтелігенції в Україні складний і багатогранний, він потребує досліджень. Суспільно-політична практика з переконливістю доводить, що потреба в інтелігенції – закономірність розвитку цивілізації. Її існування зумовлене психологічною і соціальною нерівністю людей, неоднаковими природними здібностями, високою суспільною значущістю. Це пояснюється насамперед тим, що вона уособлює найважливіші сутнісні риси суспільного життя; владу, авторитет, керівництво суспільно-політичними та культурно-освітницькими процесами. Як соціальна верства суспільства, інтелігенція вирізняється з-поміж інших певними специфічними якостями. По-перше, це освічені люди, що займаються розумовою працею. По-друге, професійно-соціальна градація (лікарі, інженери, юристи, історики, філософи). По-третє, процес визрівання інтелігенції глибоко індивідуальний. По-четверте, прагнення волі, свободи й незалежності. Здобуті якості зумовлювались історичним процесом становлення інтелігенції в Україні.

Початок ХХ ст. був періодом активного самовизначення інтелігенції, її пошуку свого місця в суспільстві. В цей час вона стає чітко окресленою соціальною верствою з притаманними їй рисами, психологією, поведінкою. Інтелігенція здобуває статус соціально-професійної верстви – розумових працівників. “Як би не визначалося явище інтелігенції, – говорилось в одній з характеристик, – головною її ознакою необхідно визначити високий інтелектуальний розвиток складу її членів. Крім того, інтелігенція – єдина суспільна група, яка, будучи більш-менш незалежною від впливів, становой, класової і професійної психології, концентрує в собі всі риси загальнонародного генія... Інтелігенція є не тільки творцем усіх нематеріальних цінностей, що перебувають у культурному вжитку даного народу, а й незмінним розподільником їх; без неї не можливий поступальний рух усієї цивілізації даного народу. Інтелігенція пильнує всі елементи національної свідомості свого народу. Її культурним розвитком визначається рівень культури даного народу, її симпатії і настрої є такими ж для даної національності, її психічний уклад, відкладаючись у народній свідомості, надає остаточного вигляду і форми національної психології; нарешті, головне знаряддя культурно-національної творчості народу – національна мова – перебувають цілковито в її володінні. Інтелігенція є також своєрідною інтелектуальною лабораторією, в якій, крім чисто культурних цінностей, створюються форми і типи національної громадянськості і політичного устрою. В руках інтелігенції перебувають усі ключі від національної долі того народу, представницею якого вона виступає”¹.

Аналізуючи процес становлення інтелігенції Волині та її місце в духовному відродженні краю, доводиться спиратися на дані Першого загального перепису населення Російської імперії у 1897 р. Інших даних стосовно структури інтелігенції відшукати неможливо, тому, що такий облік раніше не проводився.

Глибокий вплив на професійно-фахову структуру Волинської губернії справив капіталістичний розвиток краю. Економічному розвитку губернії були притаманні певні особливості. По-перше, перед Першою світовою війною тут розвивалися традиційні, переважно переробні галузі промисловості (невеликі заводи – цукрові, цегельні, з виробництва скла, порцеляни, винокурні, тютюнові та паперові підприємства, фабрики з обробки шкіри, виготовлення сукна). По-друге, наявні заводи і фабрики були невеликими і, як правило, розташовувались у сільській місцевості. По-третє, у містах та містечках Волині було чимало жителів і неукраїнської національності.

Розвиток капіталістичних відносин в імперії, запровадження нової техніки на виробництві вимагало підвищення загальнокультурного рівня працюючих, розширення профілю підготовки

працівників інтелектуальних професій. Зростання попиту на висококваліфікованих спеціалістів сприяло розвитку системи вищої і спеціальної освіти. Однак на Волині таких навчальних закладів не було. Основна маса населення краю залишалася неписьменною, що було великим лихом для волинян. У співвідношенні до всіх мешканців губернії в 1911 р. навчалось лише 5,5% осіб. Мало було початкових шкіл, тільки 43,3% цих шкіл мали свої приміщення, з цього числа 85,7% – по одній кімнаті. Формально всі діти мали право на освіту, але в 1910 – 1911 навчальному році поза школою залишалось 24 тис. дітей. У сільських школах не вистачало вчителів, тут переважно вчителювали священники й дяки. За статистикою 1911 р. в губернії лише 22,3% вчителів початкових шкіл мали спеціальну педагогічну освіту, а вищу – 0,1%. На Волині діяло тільки 22 школи типу гімназій, де навчалось 5 494 учні. Викладання в школах усіх типів проводилося виключно російською мовою, бо українська була заборонена.

Учителів не вистачало, особливо на селі. Для прикладу, у 1913 р. найбільше шкіл було відкрито в Овруцькому повіті – 40, але у багатьох з них протягом декількох років так і не були заміщені вакансії вчителів². Це – яскраве свідчення зневажливого ставлення російського самодержавства до потреб духовного розвитку українців.

Волинське село продовжувало залишатися заповідником української етнічної самобутності. У межах тодішнього адміністративного поділу губернії 88% селян були з етнічного погляду українцями³. У повній відповідності зі схемою: “російськомовне місто – україномовне село”. Абсолютна більшість російської інтелігенції зосереджувалась у містах. Цікавий факт: майже повна збалансованість польської і єврейської інтелігенції в місті та на селі.

Другою за чисельністю на Волині професійною групою були представники управлінського і державно-репресивного апарату. Це зумовлювалося характером унітарної воєнно-феодальної держави, яка потребувала великого адміністративного апарату, особливо в національних окраїнах імперії. За таких обставин важливо зауважити, що на відміну від інших груп професій, розподілом працівників адміністративно-репресивного апарату займалась держава. Так склалось, що для волинського населення росіяни уособлювались в чиновництві, поляки переважали серед поміщиків, дрібна торгівля – асоціювалась з єврейством.

Третю за чисельністю групу складали працівники, що були зайняті в лікарській і санітарній сферах діяльності. Проте, не дивлячись на кількісні показники, медичних кадрів усіх рівнів постійно не вистачало. Скажімо, в губернії станом на 1910 р. одне лікарське ліжко припадало в середньому на 1080 жителів, затрати на лікування одного хворого з боку держави становили 40 коп. в рік. Кожній лікарській дільниці передбачалось обслуговувати в середньому 27,5 тис. чоловік. На початку 1913 р. у Волинській губернії на земській службі було 400 лікарів і 3100 фельдшерів. Діяло 1715 сільських лікарень, 331 повітова і земська, 32 – губернських лікарень⁴.

Однією з найменш численних професійних груп була інтелігенція, зайнята приватною юридичною діяльністю. Її появу на Волині пов'язують передусім із судовою реформою 1864 р., коли замість станового вводився безстановий суд, а замість закритого – відкритий, “гласний” суд, де судовий процес відбувався публічно, відкрито. Ця професійна група найменше залежала від держави і була вільною у виборі типу громадської поведінки. Суд був оголошений незалежним від адміністрації.

І нарешті зовсім нечисленною у Волинській губернії була група, що об'єднувала науковців, літераторів та працівників мистецтва. Вона належала до елітної частини суспільства.

На початку ХХ ст. Волинь була одним з найубогіших регіонів Європи: відстале сільське господарство з незначною промисловістю, малорозвинута торгівля, мала кількість міського населення, найнижчі в Російській імперії заробітки, відсутність потужного прошарку інтелігенції. Волинські селяни терпіли через нестачу землі, невміння скористатися з можливостей займатися торгівлею, промислами. Досягнення науки і культури залишалися недоступними для переважаючої більшості волинян. На кожному кроці вони натикалися на байдужість або опір російських властей, на жорсткий спротив поляків. До того ж в українців на Волині сформувався своєрідний комплекс меншовартості. Зокрема, процент грамотних чоловіків на Волині становив 19,2%, а серед жінок – лише 4,8%. Кількість грамотних серед сільських жінок була в 13 разів меншою, ніж приватних навчальних закладів та за кількістю студентів. Варто зазначити, що за територією Волинська губернія в півтора рази більша Київської, а населення (за переписом 1897 р.) становило – 2 989 482 чол., що сягає 84% населення Київської губернії – 3559292 чол., то відсталість Волині у справі здобуття освіти стає ще очевиднішою.

У передвоєнне десятиліття посилювався процес поповнення інтелігенції вихідцями із селянського середовища. Потрапляючи до міст, які були зрусифікованими, етнічні українці опинялись перед складною проблемою: протистояти оточуючому середовищу, намагатися зберегти свою національну

самобутність, або зрусифікатися. Зіткнення національних і соціальних груп здебільшого перебували в антагонізмі між собою, що створювало сприятливий ґрунт для виникнення й живучості певних національних стереотипів у свідомості кожного з цих народів стосовно один одного. В результаті складалася ситуація, коли “вузьке коло міських патріархів української культури справляло виключний вплив на інтелігента з села, а через нього на саме сільське суспільство”⁵.

Але так було не завжди. Зміни у політичному і економічному житті імперії зумовлювали швидке зростання кількості інтелігенції, яка, як правило, не завжди могла знайти застосування набутих знань у громадсько-політичному житті суспільства. Нарешті, освіта, спосіб життя інколи відчужували інтелігенцію від народу. Перебуваючи ізольованими, з одного боку від держави, з іншого – від селянства, інтелігенція здебільшого не могла знайти свого місця в суспільстві, Щоб покласти край соціальній несправедливості, відсталості, інтелігенція зосередила свої зусилля на культурно-просвітницькій діяльності.

На Волині демократична інтелігенція неодноразово порушувала питання розширення мережі шкіл для народу. Так, інспектор народних училищ П.А.Тутковський, проживаючи в Луцьку, 7 липня 1906 р. звернувся до міської управи з листом. Він прохав розширити двокласне училище, яке “настільки переповнене учнями, що класна праця вчителів вкрай затруднена і в доволі просторих класних приміщеннях учням нічим дихати і ніде сидіти”⁶. Внаслідок переповнення класів щорічно доводилося відмовляти в прийомі багатьом дітям шкільного віку. Так, тільки в 1905 р., у Луцьку було відмовлено в навчанні 151-й дитині⁷.

Зусиллями волинської інтелігенції в Луцьку було відкрито чоловічу прогімназію. У 1902 р. домашня вчителька Г.М.Коленко добилась дозволу на відкриття приватної жіночої прогімназії, яка через рік перетворилася у гімназію. Через кілька років чоловіча прогімназія була реорганізована у гімназію. У 1909 р. в двох середніх навчальних закладах Луцька навчалось 676 чол. На початку 1913 р. у чоловічій гімназії здобували освіту 380 юнаків, 1878 них – діти міщан, ремісників і селян, що становило 49,2 % загальної кількості учнів. Решта – діти дворян, чиновників, купців, духовенства. У 1910 р. Луцьку чоловічу гімназію закінчив М.П.Кравчук, син землеміра із села Човниця Луцького повіту, згодом академік АН УРСР, пізніше в радянські часи безпідставно репресований⁸.

У серпні 1913 р. в Луцьку на основі двокласного училища створено два вищі початкові училища – чоловіче й жіноче. Однак багато дітей у місті не могли здобути навіть початкової освіти. Лише 38,7% лучан були письменними⁹.

Піклування інтелігенції, громадськості та земств давали позитивні результати. У містах і селах Волині відкривались нові навчальні заклади: гімназії у Дубно, Новоград-Волинську, Старокостянтинові, комерційне та землевпорядне училище у Житомирі, залізничні школи у Сарнах і Полонному, чотирикласне училище в Корці¹⁰.

Загальна лінія російського самодержавства щодо українства була добре продуманою. Одне з пізніших доповнень (1895 р.) Емського указу (18 травня 1876 р.), наполягало на забороні будь-яких дитячих видань українською мовою. Мало того, Міністерство освіти ретельно добирало і вчителів для шкіл у Волинську губернію. Перевага тут надавалась росіянам, а випускників, які здобули освіту в Київському, Харківському та Одеському університетах і були родом з Волині, відправляли поза межі українських губерній.

Інтелігенція Волині перед Першою світовою війною була представлена в основному кадрами середнього і нижчого прошарку. У національно русі особливо зростала роль “нижчої” української інтелігенції – вчителів, лікарів, фельдшерів, агрономів, які були тісно пов’язані з роботою в земствах. Вони перебували у найбільш тісних стосунках із місцевим населенням, знали їхні насущні проблеми і потреби.

Розвитку української інтелігенції на Волині свідомі перешкоди чинила офіційна російська влада. Місцева адміністрація нерідко відмовлялася оформляти передплату на українські газети, вважаючи їх “опозиційними”, а тому небезпечними. Основу читацької аудиторії складали жителі міст, які на Волині були переважно неукраїнцями. Власне, україномовна преса опинилася в замкнутому колі аби розвиватися, вона потребувала національно свідомого суспільства, однак для того, щоб таке суспільство існувало, мала виходити українська періодика.

Священики російської православної церкви у проповідях застерігали віруючих від шкідливого впливу україномовних публікацій. Саме тому, передплата українських періодичних видань вимагала певного рівня особистої мужності. Права ж російська преса мала повну свободу. Серед видань цього напрямку варто виділити “Русский Вестник”, “Гражданин”, “Известия русского собрания”, “Киевлянин”, “Вольнская жизнь”, “Почаевские известия”, “Почаевский листок” та інші. Володіючи достатньою матеріальною базою вони добились успіху, безкоштовно направляючи різноманітну

літературу в армію, робітниче та селянське середовище. На Волині у великій кількості розповсюджувались прокламації у вигляді листівок, звернень, листів до селян чи робітників. У лютому 1906 р. в “Листі до руського селянства” голова “Союза русского народа” В.Пуришкевич говорив про те, як у Росії все було добре, доки “злі люди, вороги святої русі” не стали “прищеплювати малограмотним і темним селянам непутьової думки і штовхати їх на шкідливі справи”¹¹. Дії правих сил були вкрай несприятливими для формування національної свідомості інтелігенції. Як бачимо, державна політика царизму і правих сил була спрямована на придушення будь-яких форм українського руху.

У такій ситуації представники української інтелігенції намагалися подолати цей тотальний тиск на українців. Зокрема, на Волині ряд наукових і культурних установ існували лише завдяки щедрим пожертвуванням українських поміщиків, промисловців. Так, барон Федір Штайнгель (1870 – 1946 рр.) був фундатором Волинського археологічно-історичного музею в Городку на Волині. Син поміщика з польського роду села Затурці В’ячеслав Липинський проводив активну наукову діяльність з питань пробудження національної свідомості українців. Його праці були перейняті ідеями боротьби за самостійну Україну.

Аналізуючи соціальну природу інтелігенції Волині перед Першою світовою війною, неможливо обійти питання матеріально-побутових умов її існування. Скажімо, заробітна плата народного вчителя у Волинській губернії була чи не найменшою у всій Російській імперії. Тут вона рідко досягала 300 крб. на рік. Викладачам Закону Божого у 1914 році виплачували в середньому 60 крб., рукоділля і співів – 30, гімнастики – 24 крб. на рік¹². При такій оплаті життєвий рівень цих груп був низьким. За своїм соціальним станом це був своєрідний “інтелектуальний пролетаріат”. Вчителям не залишалось нічого іншого, як працювати одночасно в декількох навчальних закладах, або шукати якісь інші засоби для життя.

Отже, перед Першою світовою війною на території Волині інтелігенція являла собою вже цілком сформовану соціально-професійну верству. З початку ХХ ст., відбулись докорінні зміни соціальних джерел її формування. Можемо зробити висновок про те, що в умовах Волині більшість населення якої становили селяни, роль і значення інтелігенції була досить важливою, але її малочисельність, власне і зумовила незначний вплив на суспільно-політичні процеси. Втім, не можна не визнати, що інтелігенція намагалася плідно працювати в царині духовного розвитку краю та протидіяти великодержавній шовіністичній політиці самодержавної Росії.

¹Славинский М. Русская интеллигенция и национальный вопрос // Интеллигенция в России: Сборник статей. СПб., 1910. – С. 231 – 232.

²Волинський облдержархів. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 526. – Арк. 149.

³Історія Волині. – Львів, 1988. – С. 62.

⁴Известия Вольнского губернского земства. – 1913. – № 2. – С. 17, 18.

⁵Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К, 1993. – С. 43.

⁶Волинський облдержархів. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 526. – Арк. 22.

⁷Там само. – Арк. 92.

⁸Славинский М. Вказ. праця.

⁹Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. – СПб., 1897 – 1905. – Т.8. Вольнская губерния. – С. 156, 172, 173, 176, 180, 184.

¹⁰Киричук М. Волинь земля українська. – Луцьк, 1995. – С. 368.

¹¹Волинський облдержархів. – Ф.3. – Оп. 1. – Спр.526. – Арк. 92.

¹²Киричук М. Вказ. праця.